

1 Indledning

Denne bog sætter fokus på de nye kommunikationsformer og – arenaer, de nye former for politisk deltagelse og de nye former for politisk styring, som er udviklet gennem de seneste 10 år, og som helt eller delvis foregår gennem eller betjener sig af nye digitale medier (IKT); især internettet.

Bogen sætter først fokus på hvordan danske kommuner har brugt nettet til at forbedre dialogen med borgere i den demokratiske proces, og hvordan de har forsøgt at styrke borgerdeltagelsen og -indflydelsen i en række danske lokaliteter og kommuner (Odder, Hals, Søllerød og Nørrebro Park i København). Væsentligt i analysen af disse IKT-formidlede fornyelser står spørgsmålet om, i hvilket omfang disse innovationer er med til *at forbedre det lokale demokrati* gennem bl.a. at skabe *nye mødesteder* mellem politikere, forvaltere og borgere, *nye politiske kompetencer og praksiser* hos borgerne og *nye måder at forstå* lokale demokratiske processer på, hvor bl.a. de kollaborative processer styrkes. Det fundamentale spørgsmål der stilles er, om IKT/internettet overhovedet betyder noget demokratisk set, og i tilfælde af et bekræftende svar, på hvilke måder eller områder dette kan aflæses.

Dernæst sættes der fokus på kommunernes digitale forvaltning, og de erfaringer de har med brug af IKT i kommunikationen mellem kommune og borgere vedrørende digitale serviceydelser. Omdrejningspunktet er her IKT/internettets betydning for *nye måder at levere kommunal service på*, og hvad dette betyder for både kommunal forvaltning og borgere.

Bogen sætter herefter fokus på, hvorledes både nye idéer om poli-

tisk styring og - organisering og nye former for selvorganiseret politisk handlen bliver til i spændingsfeltet mellem det lokale og det globale. Mere end at udviske dette skel er IKT/internettet (på linie med andre medier; se Thompson, 2001) med til at forandre kommunikationens tids- og rumlige dimensioner, og skaber hermed grundlaget for nye måder at handle politisk på lokalt. Herigennem sættes der også nye betingelser for udviklingen af politisk autoritet og politisk hverdagspraksis. Dette sker i en analyse af, hvordan danske kommuner engagerer sig proaktivt og strategisk i forskellige internationale samarbejds-, videns- og ekspertnetværk, med fokus på at udveksle og udvikle viden om forvaltning og politisk styring. Og det sker gennem en analyse af hvordan folkelige bevægelser bruger IKT, især nettet, i deres interne og eksterne kommunikation og i forbindelse med deres lokale og globale organisering.

Offentlighed, demokrati, netværkssamfund og internet. En teoretisk skitse

Kapitlerne i denne bog præsenterer resultater fra en række forskningsprojekter, som er gennemført i perioden 2002-2005, og som er helt eller delvis finansieret af det store, tværdisciplinære og tværinstitutionelle forskningsprojekt "Medier og demokrati i netværkssamfundet" (MODINET). Som det vil fremgå, er flere af projekterne baseret på ensartede og sammenlignelige data, og der er derfor et metodemæssigt fællesskab mellem dem. Lidt anderledes ser det ud teoretisk, idet der ikke til projekterne har været stillet krav om anvendelse af en fælles teoretisk ramme. Alligevel er de i høj grad baseret på en fælles forståelse af en række forskellige grundbegreber, som f.eks. offentlighed, netværkssamfund, politik, m.fl. Det skyldes, at de forskere, hvis resultater præsenteres her, næsten alle har været tilknyttet den samme arbejdsgruppe i MODINET; det såkaldte team 1. Dette team har haft mulighed for at mødes 2-3 gange årligt i projektperioden, for at diskutere deres projekter, og i den forbindelse naturligvis projekternes teori og metode. Dette har lejlighedsvis givet anledning

til heftige diskussioner, bl.a. fordi teamet, i lighed med hele MODINET, har haft en ambition om at arbejde tværfagligt, men det har også resulteret i nødvendige afklaringer og i fælles forståelse af en række kerneproblemer og kernebegreber. Det er denne forståelse, der præsenteres nedenfor, sådan som denne indlednings forfatter ser den.

Offentlighedsbegrebet

Vi vil indlede denne teoretiske skitse med en præsentation af begrebet offentlighed. Dette for det første fordi spørgsmål vedrørende offentlighed (offentligheden, offentligheder) står centralt i adskillige af bidragene i denne bog. Spørgsmål der rejses er f.eks.: er kommuners eller kommunale projekters brug af internet og andre digitale medier med til udvide, forbedre, forværre eller rekonfigurere den lokale eller kommunale (politiske) offentlighed? For det andet fordi offentlighedsbegrebet har en central placering i den deliberative demokratiforståelse, som mere eller mindre eksplicit danner udgangspunkt for de fleste af bidragenes diskussion af de demokratiske konsekvenser af brugen af informations- og kommunikationsteknologi (IKT) i forskellige politiske processer.

I moderne politisk teori er begrebet offentlighed eller den offentlige sfære en betegnelse for det rum, hvori den offentlige kommunikation eller samtale finder sted. Denne samtale er samtidigt det, som forbinder et demokratisk styre med borgernes artikulering af deres behov og ønsker til dette styre, og deres vurdering og kritik af de politikker, som et sådant styre gennemfører. Der er imidlertid to dimensioner af begrebet offentlighed, som ofte er lidt utydelige i den danske brug af begrebet, men som kommer tydeligere frem på f.eks. engelsk, hvor der tales om "the public" og "the public sphere" (se f.eks. Barnett, 2003:33ff). Den første betydning refererer således til offentligheden som et *publikum*, som en forsamling af private borgere, som kommunikerer om fælles anliggender. Den anden betydning refererer til offentlighed som selve *den offentlige samtale*. De to betydninger overlapper imidlertid hinanden, idet de begge typisk inkluderer de *kommunikationsfora/medier*, hvori denne samtale foregår.

I denne bog anvendes begrebet offentlighed i begge betydninger. I

Hoff & Jauerts og i Torpes bidrag betones betydningen af offentlighed som publikum, mens offentlighed i de øvrige bidrag i større eller mindre grad anvendes som synonymt med "den offentlige samtale". Forståelsen af denne dobbelthed i begrebet er væsentlig, da den giver anledning til to forskellige typer af forskningsspørgsmål. Lægges vægten i begrebet således på offentlighed som publikum, kommer de interessante forskningsspørgsmål i høj grad til at dreje sig om *repræsentation*. Dvs. spørgsmål som f.eks.: hvilken gruppe/grupper er modtagere af en bestemt kommunikation?, hvilke personer/grupper har adgang (eller ikke adgang) til og bruger (eller bruger ikke) bestemte medier?, hvilke synspunkter eller interesser kommer til orde (eller ikke til orde) i massemedierne?¹ etc. Lægges vægten derimod på offentlighed som den offentlige samtale, vil de interessante forskningsspørgsmål i højere grad blive spørgsmål, som vedrører denne samtales karakter. F.eks.: er der tale om en fri og lige samtale, hvortil alle i princippet har adgang? Er samtalen præget af saglighed, gensidig tolerance, accept af politisk uenighed, etc.? Denne forståelse af offentlighed er særlig tydelig i Ulrichs' bidrag.

Offentlighedsbegrebet er først og fremmest forbundet med Jürgen Habermas' navn. Han udviklede og lavede en historisk analyse af begrebet i 1950'erne (Habermas, 1976 [1962]), og han definerede den "klassiske" offentlighed ved fire grundlæggende karakteristika: 1) den består af et publikum af privatpersoner, som er fælles om at diskutere spørgsmål af betydning for statens udøvelse af sin autoritet, 2) den institutionaliserer en kritisk-rationel diskurs (se nedenfor), som måden hvorpå man diskuterer politiske spørgsmål. Dette betyder, at det bedste rationelle argument er (bør være) løsningen på ethvert spørgsmål, og at anvendelse af, eller henvisning til magtpositioner eller -ressourcer, anses for en illegitim argumentationsform, 3) det er i princippet en inklusiv og egalitær sfære, 4) da den historisk er etableret som en sfære for kritik af (enevældig) statslig autoritet, er den offentlige sfære en fortaler for generelle, abstrakte, ikke-personlige love, og den ser sig selv (dvs. den offentlige mening), som den eneste legitime kilde til lovgivning (Calhoun 1992:7-23).

Denne oprindelige definition af offentlighed har været kritiseret

fra mange sider (Calhoun op.cit, Barnett, 2003). Bl.a. på baggrund af denne kritik, og med baggrund i medie- og samfundsudviklingen siden 1950'erne, har Habermas selv omarbejdet sin oprindelige opfattelse af offentlighedsbegrebet ganske betydeligt. Særligt i bogen "Between Facts and Norms" (2001) når han frem til en tolkning af begrebet, som synes at passe meget bedre til en moderne medieverden end hans oprindelige forståelse.

For det første gør han det således klart, at han ikke ser den offentlige sfære, som noget der er bundet til bestemte institutioner eller medier. Tværtimod mener han nu, at den offentlige sfære bedst ses som "et netværk, hvori der foregår kommunikation af information og synspunkter" (2001:360) og som "offentlige kommunikationsstrømme" (ibid:365). Dette er klart formuleringer, som forsøger at tage højde for hele spektret af moderne medier (radio, tv, internet, mv.) og deres konvergens, og en måde at erkende, at politisk kommunikation kan finde sted gennem alle slags medier, og ikke nødvendigvis er bundet til en mundtlig ansigt-til-ansigt kommunikation eller eksistensen af et skriftligt orienteret (litterært) publikum, hvilket hans oprindelige formuleringer og analyser kunne give indtryk af.

For det andet gør han i "Between Facts and Norms" meget ud af spørgsmålet om, hvordan privat kommunikation bliver offentlig. Hvor skillelinien mellem privat og offentlig er meget skarp i "Borgerlig offentlighed" (1976), taler Habermas nu om eksistensen af "sluser" mellem en privat og en offentlig sfære, og ser især forskellige civilsamfundsorganisationer (sociale bevægelser, frivillige organisationer, etc.), som de "transmissionsbælter", der bringer "private bekymringer" ind i den offentlige sfære (og konkurrerer om den politiske dagsorden med de store, professionaliserede, interesseorganisationer). Han indoptager også Nancy Frasers (1997) distinktion mellem "svage" og "stærke" offentligheder, hvor svage offentligheder refererer til deliberative praksiser, som udelukkende er meningsdannende, og ikke (direkte) er forbundet til nogen form for beslutningstagen, og stærke offentligheder, hvis praksiser omfatter både meningsdannelse og beslutningstagen (Fraser, 1997:90). Denne sondring giver mulighed for en større grad af præcision, når man skal forsøge at karaktere-

risere forskellige typer af politisk kommunikation og forskellige typer publikum.

For det tredje kommer Habermas' forsøg på at etablere en analyseramme med større præcision i forhold til offentligheden i dag, også til syne i hans karakteristik af den offentlige sfære, som opdelt både funktionelt, tematisk og i forhold til politikområder. Han omtaler disse mindre enheder af offentligheden som *deloffentligheder* (sub-publics), og da temaer og politikområder ændrer sig over tid, må offentligheden ses som et variabelt rum af deloffentligheder. Han understreger yderligere, at disse deloffentligheder er permeable eller porøse, og at det derfor altid er muligt at bygge broer mellem de "tekster" (de diskurser), som repræsenteres i de forskellige deloffentligheder². Dette betyder også, at hvis man analyserer de deloffentligheder, som er dannet omkring bestemte politiske temaer, og som typisk kommer til udtryk igennem en flerhed af medier, så er det i princippet muligt at se dem som en eneste offentlighed. Dette er også grunden til, at vi i bogens artikler både taler om én samlet (f.eks. kommunal) offentlighed såvel som om forskellige deloffentligheder.

På trods af at Habermas har lavet ovennævnte tilføjelser og forbedringer i forhold til hans oprindelige begrebsliggørelse af offentligheden, er der efter vores opfattelse nogle grundlæggende problemer i hans ide om offentligheden som behersket af en kritisk-rational samtaleform (kommunikativ handlen, se Habermas, 1985[1981]). For Habermas er den kritisk-rationelle samtale således ikke kun central i konstitueringen af en offentlighed, men den konsensus, som den sigter mod at etablere, og som betragtes som samtalens logiske slutpunkt, ses ydermere som grundlæggende for demokratisk legitimitet jf. hans idé om den offentlige mening som den eneste legitime kilde til lovgivning. Det første problem er, at rent teoretisk er det at se demokratisk legitimitet, som nødvendigvis havende sit udspring i en rationelt baseret konsensus en tvivlsom begrænsning af de mulige kilder til demokratisk legitimitet. Det andet, og beslægtede, problem er, at dette rent empirisk kommer til at betyde, at feltet for mulige undersøgelser af offentlighedens demokratiske karakter eller effekter snævres kraftigt ind. For selvom det er meget svært, for ikke at sige

umuligt, at forestille sig et demokrati som ikke er funderet i en offentlig sfære, hvor fælles anliggender kan diskuteres, så udelukker en sådan forståelse jo ikke, at forskellige organisationer, grupper eller individer kan bruge den offentlige sfære *strategisk*, og igennem deres politiske kommunikation forfølge egne mål og interesser, uanset hvor brede eller smalle disse er. Men i stedet for, som Habermas, at se en sådan adfærd som "forvredet kommunikation" og derfor "dysfunktionel" i forhold til etableringen af demokratisk legitimitet, så foretrækker vi, som også f.eks. Barnett (2003:59,79), at se en sådan adfærd som en måde at forsøge at få sin sag eller sit synspunkt gjort demokratisk legitim på. Da mange sager eller synspunkter er omstridte, vil det ikke på forhånd være muligt at sige, om et kompromis kan etableres omkring dem. Vi tror derfor ikke på, at man rent teoretisk kan afgøre spørgsmålet om demokratisk legitimitet, men opfatter det som nødvendigt, at analysere de måder hvorpå politik praktiseres gennem fremsættelse af sager og synspunkter, som forsøger at vinde demokratisk legitimitet. Det er med andre ord nødvendigt at gennemføre empiriske undersøgelser af de politiske og demokratiske effekter af den kommunikation, som finder sted i den politiske offentlighed, da man ikke på forhånd kan antage, at en sådan adfærd automatisk vil resultere i, at politiske beslutninger vil blive opfattet som legitime.

Før vi forlader diskussionen af offentlighedsbegrebet er det nødvendigt at afklare endnu et definitorisk spørgsmål. Vi har således ovenfor et par gange talt om *politisk offentlighed* og *politisk kommunikation*, som noget andet end bare offentlighed eller kommunikation. I bidragene i denne bog er vi således typisk ikke interesseret i offentlighed eller kommunikation som sådan, men i den/de bestemte delmængder af offentligheden eller kommunikationen, som vi betegner som politiske. *Vi vil således definere politisk kommunikation som kommunikation, som er en del af, eller som retter sig imod de processer, institutioner eller beslutninger, hvorigennem den autoritative fordeling af værdier med gyldig for et samfund finder sted³. Politisk offentlighed er følgerigtigt den del af offentligheden, som er helt domineret af eller udelukkende beskæftiger sig med politisk kommunikation⁴.* Vi har med overlæg valgt en definition af politik og politisk kommunikation, som er bred, idet den

dækker alle de sammenhænge hvor et fællesskab (eller publikum) af personer taler sammen om (medialiseret eller ej), hvorledes de løser fælles anliggender. Disse anliggender kan være store, nationale eller globale spørgsmål om betalingsbalance eller fattigdom i den 3. verden såvel som små lokale anliggender som f.eks. etablering af bump på børnenes skolevej, genbrugsordninger eller lignende. Afgørende for at man kan tale om politik og dermed politisk kommunikation er imidlertid, at handlingerne er rettet imod en autoritet, dvs. en enhed eller aktør, der er i stand til at træffe en autoritativ beslutning om det anliggende, der drøftes. Er der tale om betalingsbalancen vil drøftelser herom derfor typisk i sidste ende være adresseret til den eller de aktører, der kan gøre noget ved den; dvs. regeringen eller nationalbanken. Er der tale om bump på skolevejen eller genbrugsordninger vil den enhed, der kan handle i spørgsmålet typisk være kommunen, og krav om handling vil derfor rette sig mod denne. Dette skyldes kommunens hhv. regeringens status som autoriteter, hvilket indebærer to ting: dels at de beslutninger, autoriteten tager bliver anset for autoritative og derfor efterlevs af de berørte borgere, og dels at autoriteten har muligheder for at sanktionere en ikke-efterlevelse (eller belønne "den korrekte adfærd"). Autoriteter behøver imidlertid ikke at være formelle politiske institutioner som en regering eller en kommunalbestyrelse, men kan også være f.eks. en borgerforening, et offentligt/privat partnerskab, en NGO eller lignende. Afgørende for at en sådan enhed kan betragtes som en autoritet er, at dets udtalelser, beslutninger, mv. bliver anset for autoritative af de berørte.

Af denne grund er det heller ikke alle spørgsmål, der er politiske. Der skal være tale om en proces, der retter sig imod eller lægger op til, at der skal tages en beslutning om fordeling af nogle værdier, hvor beslutningen typisk vil indebære en gevinst for nogle og måske et tab eller afsavn for andre. De to netdebatter, der behandles i Hoff & Jauerts artikel er gode eksempler på politisk kommunikation. I den ene diskuteres flytningen af nogle 7. klasser fra oplandsskolerne til to centralskoler og i den anden diskuteres spørgsmålet om Odder kommunes fremtid efter strukturreformen (sammenlægning og med hvem, eller enegang). Disse diskussioner er rettet mod beslutninger som skal

tages/er taget af byrådet, og som mere eller mindre håndgribeligt for-
deler nogle værdier til forskellige grupper.

Eksempler på kommunikation, der ikke er politisk vil f.eks. være
et værtshus, der diskuterer om DAD er bedre end Gasolin (var). Her
er der måske nok tale om fordeling af (symbolsk) værdi, men diskus-
sionen adresserer ikke nogen autoritet, der vil kunne afgøre spørgs-
målet. Et andet eksempel på ikke-politisk kommunikation vil være et
dameblad, der præsenterer en diskussion om livsstil. Selvom der også
her lægges op til en fordeling af (symbolske) værdier, vil diskussio-
nen formodentlig ikke direkte adressere en autoritet, som kan tage
beslutninger om befolkningens livsstil.

Politisk kommunikation kan, som det vil fremgå af bidragene
nedenfor, finde sted i en mangfoldighed af forskellige medier. Den
politiske offentlighed udgøres derfor af et kommunikationsnetværk
og de politiske deloffentligheder er kommunikationsfora, som typisk
er karakteriseret ved, at der er et "spill-over" af argumenter og debat-
ter fra det ene medie til det andet.

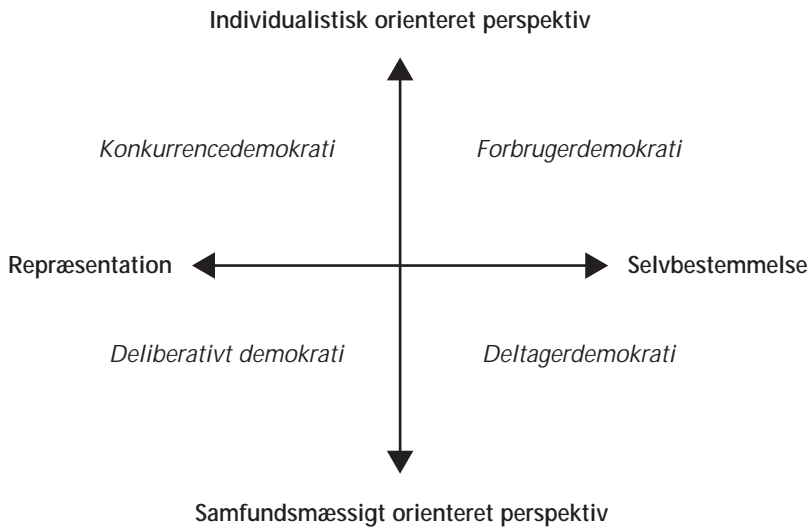
Demokratiteori

Som nævnt ovenfor, er det en deliberativ demokratiforståelse, som
mere eller mindre eksplicit danner udgangspunkt for de fleste af
bidragene i denne antologi, og den måde de vurderer de demokrati-
ske konsekvenser af brugen af IKT på. For at forstå den måde begre-
bet demokrati anvendes på i det følgende, kan der derfor være grund
til at se nærmere på indholdet i en sådan forståelse. Da der imidlertid
også er andre demokratiforståelser på spil i antologien, som f.eks. for-
bruger- eller servicedemokrati, netværksdemokrati og demo-elitisme,
vil vi også forsøge at placere og perspektivere den deliberative demo-
kratiforståelse i forhold til disse.

Demokrati er et grundlæggende begreb i politologien, og har som
sådan været genstand for utallige fortolkninger og anvendelser siden
Platon (se f.eks. Held, 1987). Selvom det er et såkaldt essentielt
omstridt begreb er der alligevel en kerne af grundlæggende princip-
per, som de fleste kan være enige om. Det drejer sig f.eks. om prin-
cippet om én person, én stemme – at alle medlemmer af demos har

principielt lige muligheder for at udøve indflydelse på de politiske institutioner⁵, at den politiske autoritet (folketinget/regeringen) er ansvarlig og kontrollerbar, og at dens afgørelser (lovgivningen) derfor er offentlige og alment tilgængelige, at der er en fri meningsdannelse, og at dannelsen og implementeringen af politikken bør hente sin legitimitet i befolkningens vilje. Disse principper sammenfattes ofte i idéen om bestemte civile, politiske, og i stigende grad også sociale og informatoriske rettigheder (Hoff & Bjerke, 2005), som grundlæggende og umistelige (menneske-)rettigheder, der skal beskyttes af såvel stat, som overnationale organer som FN og EU (jf. udkastet til EU's forfatningstraktat).

Spørgsmålet om hvor stor en rolle den fri meningsdannelse, og i forlængelse heraf den offentlige debat eller deliberation, skal spille i den politiske styring, er det, der adskiller det deliberative demokrati fra andre demokratiformer. Dette er søgt illustreret i nedenstående figur.

Figur 1.1: Fire demokratimodeller.

I figuren er indtegnet fire grundmodeller for et demokratisk styre indplaceret på to dimensioner. På den horisontale akse repræsenteres den ene pol af princippet om et demokratisk styre via repræsentation og den anden pol af princippet om et demokratisk styre som et "direkte styre" af og ved de berørte selv. På den vertikale akse repræsenteres den ene pol af et individualistisk perspektiv på demokratisk styre og den anden pol af et samfundsmæssigt perspektiv (Olsen, 1990). I det individualistiske perspektiv anskues "den fælles vilje" som et resultat af aggregeringen af individuelle interesser eller præferencer enten via repræsentation og inddragelse af berørte interesser (konkurrencedemokratiet) eller via arrangementer, der sikrer, at borgernes eller brugernes præferencer slår direkte igennem i den politiske styring (forbruger- eller servicedemokratiet). Under det samfundsmæssige perspektiv anskues fællesviljen derimod som et resultat af forudgående drøftelser af forskellige fortolkninger af "det fælles bedste", hvor argumenter snarere end interesseaggregering danner grundlag for demokratisk legitimitet.

Forskellen mellem den individualistiske og den samfundsmæssige tilgang afgøres med andre ord i stor udstrækning af, hvilken rolle den offentlige samtale (deliberation) tillægges i politikdannelsen. I de individualistisk orienterede tilgange er værdien af en sådan samtale stærkt nedtonet. Her lægges vægten i stedet på tilkendegivelsen af individuelle præferencer gennem f.eks. stemmeafgivning (evt. i form af "e-voting") eller brugerundersøgelser, frit servicevalg, etc. I de samfundsorienterede tilgange betoner man derimod stærkt værdien af en sådan samtale. Dette fordi en sådan samtale eller debat tænkes at skabe et bedre beslutningsgrundlag for offentlig problemløsning (Loftager, 2004, Torpe i denne bog). Som Torpe skriver: "*Hvis der med folkestyre menes, at legitimiteten i offentlige beslutninger beror på befolkningens vilje, så er det afgørende tillægskriterium i en deliberativ demokratiposition, at sådanne beslutninger har været igennem en offentlig drøftelse, hvor alle ikke blot har haft adgang til samme information, men også har haft mulighed for at give deres besyv med*" (Torpe, 2005). Uenighederne mellem de forskellige modeller skal dog ikke overdrives. Offentlighed eller deliberation spiller således også en rolle i poli-

tikdannelsen i konkurrencedemokratiet (pluralistisk, liberalt demokrati) ved at skabe en balanceret interesseafvejning og sikre et robust styre (Dahl, 1989).

Ser man på modellerne i figurens nederste halvdel adskiller de sig væsentligt fra hinanden ved, at den deliberative position i modsætning til den deltagerdemokratiske bygger på et repræsentationsideal. Det afgørende er her, at offentlige anliggender drøftes mellem valgte repræsentanter (Loftager, 2004). Denne drøftelse bør være åben for borgerne, men det er ikke en norm, som i deltagerdemokratiet, at alle eller flest mulige borgere deltager.

Af disse fire demokratimodeller kan i alt fald de tre siges at være "klassiske" demokratimodeller forankret i hhv. en liberal (konkurrencedemokratiet), en republikansk (deliberativt demokrati) og en kom-munitaristisk (deltagerdemokratiet) medborgerskabsforståelse (Mulhall & Swift, 1996, Oldfield, 1990). De er også alle forankret i en relation til et repræsentativt demokratiideal, enten ved at have udtænkt modeller for, hvordan en sådan repræsentation udvælges, eller ved at tage afstand fra idéen om repræsentation. Med den tendentielle overgang til netværks- eller informationssamfundet, som næste afsnit handler om, udfordres disse modeller. Netværkssamfundet skaber nye betingelser for demokratiet og udfordrer i høj grad den måde, vi har været vant til at tænke demokrati på.

Netværkssamfundet

Når vi anvender begrebet netværkssamfund her og i nogle af bidragene i bogen, er det for at pege på, at vi efter vores opfattelse er på vej ind i en ny samfundsmæssig epoke, som på afgørende vis adskiller sig fra det gamle industrisamfund. Når begrebet netværkssamfund anvendes for at karakterisere denne nye epoke i stedet for f.eks. videns- eller informationssamfund, er det af to grunde: 1) for det første fordi, at selvom netværk som social organisationsform formodentlig altid har eksisteret, er denne organisationsform af en række økonomiske, politiske og teknologiske årsager, som vi skal komme nærmere ind på nedenfor, blevet en organisationsform i stærk fremdrift i løbet af de seneste 15-20 år, 2) for det andet, fordi vi ved at

anvende begrebet ønsker at signalere et udgangspunkt for vores netværkstænkning i Castells arbejder (1996, 2003), uden at vi nødvendigvis er enig med ham på alle områder. Især kan der være grund til at tage afstand fra hans forståelse af netværkslogikken som en social determination (Finneman, 2003), der bygger på en form for teknologisk determinisme (se nedenfor).

Indenfor samfundsvidenskaben, måske især politologien, har debatten om bevægelsen fra "hierarki til netværk" eller fra "government til governance" været en af de helt store debatter gennem de seneste 15-20 år. Fraserne dækker over, at vi tendentielt har set et skift fra en form for demokratisk styring til en anden; nemlig fra den såkaldte "parlamentariske styringskæde" (Olsen, 1990) (som i repræsentative demokratimodeller), hvor politisk styring udøves og forstås udfra Grundloven, og de sædvaner, der er knyttet til denne, og til en netværksmodel, hvor staten ses som decentreret, hvor politikken så at sige er "eksploderet" (Pedersen m.fl., 1994), og hvor mange politiske arenaer har udviklet sig "ovenover" staten, "nedenunder" staten, eller på tværs af grænserne mellem offentlig og privat sektor, eller mellem offentlig og frivillig sektor.

Omfanget af denne udvikling er omdiskuteret og det samme gælder denne udviklings demokratiske konsekvenser, men efter vores opfattelse står det ikke til diskussion, at der er dukket mange nye politiske arenaer op, som er arenaer både for forsøg på påvirkning af politiske dagsordener, og/eller som de facto tager politiske beslutninger, og/eller som varetager implementering af politiske beslutninger. Eksempler fra bidragene i denne bog er f.eks. Kvarterløft Nørrebro Park og e-kvarteret, som analyseres i Storgaard og Holmgrens bidrag, eller de Eurocities og Telecities og andre transnationale kommunale netværk, der analyseres i Salskov-Iversens bidrag.

Vi har ikke her mulighed for at gå i detaljer med denne bevægelse fra hierarki til netværk, men der er, som det fint illustreres i både Salskov-Iversens og Christensens bidrag, ingen tvivl om, at denne bevægelse hænger sammen med den øgede gensidige afhængighed både globalt og på europæisk niveau⁶. Denne øgede gensidige afhængighed er et resultat af den tiltagende globalisering, som igen er et

resultat af, eller et udtryk for, en bestemt økonomisk, politisk, teknologisk og kulturel udvikling.

Der findes et utal af definitioner af globalisering, men vi vil her tage udgangspunkt i Held's definition, som siger, at *globalisering er en historisk proces, som forandrer den rumlige organisering af sociale relationer og transaktioner, og som skaber transkontinentale eller interregionale magt- og interaktionsnetværk* (Held m.fl., 1996:16); se også Salskov-Iversens bidrag her). Flere har påpeget, at den samme historiske proces gjorde sig gældende i f.eks. 1890'erne med sammenfaldet mellem kolonisering og gennembruddet for nye transport- og kommunikationsmidler. Selvom der er visse ligheder mellem situationen dengang og nu, hævder Held m.fl. at globaliseringen i dag er kvalitativt forskellig fra dengang og karakteriseret ved en betydeligt *højere intensitet, hastighed og effekt*, hvor alt fra økonomi til miljøproblemer globaliseres.

Det er ligeledes omdiskuteret, hvad den væsentligste drivkraft i denne globalisering er. Held fremhæver her især økonomien, med dens evige søgen efter markeder og profit, som det der skaber en kompleks spredning af produktion på tværs af territoriale/politiske grænser, og giver anledning til nye produktions- og organisationsformer (transnationale joint-ventures, fleksibel just-in-time produktion, etc.). Imidlertid understreger han også den rolle, som de moderne transport- og kommunikationssystemer, især internettet, spiller i denne sammenhæng. I lighed med f.eks. Deibert (1997), ser han internettet, eller hvad Deibert kalder hypermedie-miljøet (de konvergerende digitale medier), som en frontløber i globaliseringen, og som det, der i særlig grad faciliterer de nye økonomiske produktions- og organisationsformer. Som godt eksempel fremhæves de globale finansmarkeder, som er blevet kvalitativt transformerede i kraft af teknologien. Men Held (som i øvrigt også Castells op.cit. og Giddens 1990) peger også på (den nye) teknologi som essentiel for mulighederne for at organisere politisk handling og udøve politisk magt (eller modmagt) over store afstande. Et eksempel herpå er f.eks. dannelsen af transnationale sociale bevægelser, hvis muligheder for organisering og politisk synlighed også er blevet kraftigt forbedret pga. især internettets muligheder (se Deibert, 2000, 2003, og Christensen bidrag her).

En vigtig pointe i forhold til globaliseringen er imidlertid, at hvor denne, som navnet antyder, foregår i et globalt og til dels virtuelt rum, hvor nye globale enheder bliver det Castells (1996) kalder 'fortætningspunkter' (nodes) i den globale "space of flows", så kan globaliserings effekter kun konstateres lokalt. Som Christensen skriver, så er f.eks. "kollektiv politisk praksis altid noget, der foregår i et fysisk sted og rum; dvs. i det Castells kalder "stedernes rum" ("space of places", JH & KS) (Christensen, her). Salskov-Iversen går så vidt som til at hævde, "at 'globaliseringens' væsen er lokal" (Salskov-Iversen, her). Med denne påstand peger hun på, at globalisering må ses som en tovejs-proces. Globalisering er ikke en proces udøvet af anonyme kræfter, som sætter sig igennem bag om ryggen på os, men derimod et resultat af processer, der både hvad dens økonomiske, politiske, tekniske og kulturelle aspekter angår, er sat i gang af aktører i bestemte, konkrete, lokale kontekster. Disses aktiviteter i forhold til at sætte f.eks. en bestemt politisk dagsorden og hermed sprede en bestemt politisk diskurs betegner hun som "globalisering fra neden" eller "hverdagsglobalisering".

I et forsøg på at karakterisere den politiske dimension af denne nye form for global organisering eller "orden" har bl.a. Held & McGrew (2002) brugt termen "global governance". Andre snakker om den nye globale "(u)orden" som et "multilayered system of governance". Men fælles for de, som bruger disse termer er, at de forkaster den traditionelle stats-centrerede opfattelse af (verdens-)politik og (verdens-)orden. Den grundlæggende analyseenhed bliver i stedet globale, regionale, trans- eller subnationale politiske autoriteter, som både sætter dagsordener, og/eller tager beslutninger og/eller implementerer dem. Ifølge Held og McGrew har global governance fem karakteristika: 1) den består af mange styringslag (FN-systemet, EU-systemet, business networks, civilsamfundsorganisationer og -netværker, lokale autoriteter, etc.), 2) styringen er polycentreret (den politiske autoritet er spredt), 3) den har en variabel geometri (består af mange ikke-hierarkiske netværk), 4) den har en stor strukturel kompleksitet (overlappende funktionelle og rumlige jurisdiktioner, politiske autoriteter med meget forskellige ressourcer og kompeten-

cer), og 5) mere end at være privilegerede aktører bliver de nationale regeringer strategiske foci for at holde sammen på denne variable struktur, og for at give legitimitet til den regulering, der rækker ud over nationalstaten.

Dette patchwork af overlappende politiske autoriteter med varierende reguleringsmuligheder både territorielt og funktionelt har nogle kaldt en "ny middelalder" (Held & McGrew, op.cit.:14). Denne analogi er umiddelbart tillokkende, men rammer alligevel ved siden af, da den ikke tager højde for, at den globale og regionale interdependens i dag er af en hel anden karakter end dengang. Den økonomiske og politiske interdependens er i dag så omfattende og intens, at den beskrevne udvikling i høj grad kan ses som de politiske systemers nødvendige reaktion på en udvikling, der er ved at løbe dem af hænde. Kun gennem en polycentring og en kompleksitetsforøgelse kan de håbe på at kunne bevare en vis form for effektivitet i deres politikudøvelse. Men polycentringen og kompleksitetsforøgelsen har sin pris. For hvorledes sikres det, at de nye politiske autoriteter er demokratiske, når de ikke er forankret i de velkendte nationalstatslige demokratiske procedurer og sædvaner? Og hvad med den sociale solidaritet, som også i stor udstrækning udsprang af gensidigheden i et homogent nationalt fællesskab?

Netværkssamfundet skaber mao. en ny type af demokratiske problemer, som synes at dreje sig om: 1) hvem er inkluderet og hvem er ekskluderet fra de forskellige politiknetværk?, 2) hvem er egentlig de ansvarlige for de politikker, der formuleres eller gennemføres af de forskellige netværk? Og gennem hvilke procedurer kan hvem holdes ansvarlig?, 3) hvor gennemsigtige eller ugennemsigtige er de forskellige politiknetværk?, 4) den "gode" statsborger (oplyst, engageret) var den politiske identitet, der matchede det nationalt funderede repræsentative demokrati. Men hvilke identiteter matcher de nye (lokalt, globale) politiknetværker? Og hvordan udvikles demokratiske ressourcer og identiteter i forhold hertil?

Disse problemer udgør nogle meget store udfordringer for demokratiet i det 21. århundrede. I bidragene i denne bog skal vi se på, hvorledes nogle politiske autoriteter især på kommunalt/lokalt

niveau prøver at imødegå nogle af disse udfordringer; bl.a. ved hjælp af digitale værktøjer. Men indledningsvis kan det være på sin plads først at pege på, at der i fortolkningen af dette demokratiske nybrud findes både optimister og pessimister. Optimisterne (se f.eks. Pedersen m.fl., 1994) peger på, at polycentreringen eller "pluraliseringen" af det politiske system åbner nye kanaler til den politiske magt, og tillader mange flere personer/organisationer/interesser end før at komme til orde og deltage i det politiske spil. Polycentreringen er derfor essentielt en demokratisering, og man kan derfor tillade sig at bruge termen *netværksdemokrati* om denne tingens nye tilstand. Pessimisterne (se f.eks. Sørensen & Torfing, 2000) peger derimod på, at mange politiknetværk meget let bliver eksklusive i deres karakter; at det bliver de ressourcestærke personer eller organisationer som kommer til orde, mens de ressourcetsvage ekskluderes. Desuden er de politiske processer i mange netværk ofte uigennemskuelige eller lukkede for omverdenen, og det er ofte uklart, hvem der har ansvaret for de trufne beslutninger. Resultatet af polycentreringen bliver derfor en ny form for elitisme (*demo-elitisme/republikansk elitisme*), som denne styreform er blevet kaldt (Etzioni-Halevy, 1999; Bang, Dyrberg & Hoff (red., 2005)⁷.

For det andet kan det være på sin plads at pege på, at med etableringen af politiknetværker på mange områder og niveauer ændrer også den politiske magtudøvelse karakter. Den politiske styring bevæger sig således tendensielt fra at være en styring ved hjælp af lovgivning og bevillinger (mål- og rammestyring) til at være en styring ved hjælp af idéer eller værdier (diskurser). Salskov-Iversen kalder i sit bidrag den form for magt, som denne styringsform repræsenterer, for "soft power". Andre, f.eks. Bang (2001), har især fokuseret på det han kalder kulturstyring. Efter hans opfattelse er kulturstyring det nye paradigme for netværksstyring i bl.a. den offentlige sektor. Kulturstyring tager netop sit udgangspunkt i, at det offentlige styringssystem er blevet så komplekst og har fået så mange opgaver, at det ikke længere selv er i stand til at håndhæve den effektivitet, helhed og sammenhæng i sine politikker, som det har brug for, hvis det skal kunne overleve og forny sig fremover. Det er derfor stadig mere

nødvendigt for det offentlige system, at få borgerne og brugerne inddraget i sine styringsprocesser på deres egne vilkår og med udgangspunkt i deres egne hverdagsproblemer. Borger- og brugerinddragelse bliver i dette lys ikke længere et spørgsmål om demokratiske utopier, men et voksende systemimperativ. Det er altså ikke længere et spørgsmål om man vil, men et spørgsmål om at man bliver nødt til at inddrage borgere og brugere i hverdagspolitikken i kommuner, institutioner, mv., hvis man vil sikre (fortsat) effektivitet og legitimitet i de lokale politikker. Det er i høj grad med baggrund i denne erkendelse, at de eksempler på borger- og brugerinddragelse, som vi skal beskæftige os med i en del af bogens bidrag, skal forstås. For offentlige myndigheder bliver det derfor også stadig vigtigere at de forstår, vil og kan tage initiativer til at udvikle individuelle og kollektive egenskaber (forskellige kompetencer, ansvarlighed, identitet) på en måde, så borgerne og brugerne selv aktivt bidrager til at gennemføre de politikker, som "systemet" ikke længere evner at klare af sig selv.

Denne nye form for politisk styring, som man kan kalde samstyring eller selvstyring, repræsenterer naturligvis også en form for magtudøvelse. Magten her kommer til udtryk som en positiv og muliggørende magt, men også som en ny form for disciplinering, der "kommanderer" borgerne til at tage ansvar, være aktive, præsentere løsninger, mv. Borgeren italesættes mao. som en "strategisk medborger" (se Bang, Dyrberg & Hoff, 2005 (red.)). Som magtform er denne magttype helt identisk med Salskov-Iversens "soft power", idet den også i høj grad drejer sig om styring ved hjælp af idéer eller værdier (deraf navnet kulturstyring). Den eneste forskel er, at hvor Salskov-Iversens "soft power" udøves på afstand, udøves kulturstyring meget konkret og tæt på også borgernes dagligdag.

Forskellen mellem det repræsentative demokratis' traditionelle mål- og rammestyringsmodel og netværkssamfundets kulturstyringsmodel illustreres i figur 1.2.

Vi skal ikke her gå dybere ned i de nye borger-, bruger og politikerroller i netværkssamfundet, idet denne problematik bliver taget op i mange af bidragene i denne bog. I stedet skal vi, som afslutning på dette afsnit, se på hvad netværkssamfundet og de nye teknologier,

Demokratimodel:	Repræsentativ model	Netværksmodel
Styringsmodel:	Mål- og rammestyring	Kulturstyring
Politik-samfundsopfattelse	Stat adskilt fra marked og civilt samfund. Staten står øverst som dommer.	Politik og samfund mødes i netværk og i partnerskaber.
Politisk ledelses-rolle	Beskytte borgernes rettigheder og brugernes fri præference-dannelse	Udvikle og understøtte borger-nes og brugernes evner til selv- og samstyre
Borgerrolle	Passiv: borgerne som vælgere Aktiv: borgerne som politiske forbrugere	Passiv: borgerne som tilskuere Aktiv: borgerne som engagerede i fælles anliggender
Brugerrolle	Aktiv: brugerne som kunder (præference-kalkulerende individer)	Aktiv: brugerne som hverdags- og projektmagere (identitets-søgende individer)

Efter Bang & Hoff, 2002:98

Fig. 1.2: Mål- og rammestyring versus kulturstyring.

som udgør dets infrastruktur, betyder for offentligheden, således som vi har beskrevet den ovenfor.

Netværkssamfund og offentlighed

Dannelsen af de mange nye politiknetværk "ovenover", "nedenunder" og "igennem" nationalstaten går i høj grad hånd i hånd med den opsplittning af offentligheden i funktionelle og tematiske deloffentligheder, som er omtalt ovenfor, selvom der ikke er nogen én-til-én korrespondance mellem de to. Nogle politiknetværker kan således være tilknyttet forskellige offentligheder, mens andre politiknetværker helt kan mangle en offentlighed omkring sig. Alligevel er det formodentlig sådan, at mange af de politiknetværker, som opfattes som væsentlige af beslutningstagere og borgere, har en offentlighed knyttet til sig, ganske som vi er vant til, at de formelle politiske institutioner har. Men muligheden for at skabe offentlighed omkring hele mangfoldigheden af transnationale, europæiske og subnationale politiknetværk er også i høj grad et resultat af medieudviklingen de seneste 15-20 år, som bl.a. Blumler og Kavanagh (1999) har karakteriseret som en

”medieeksplosion”. ”Medieeksplosionen” vedrører både mediernes form og indhold, og vi skal kort berøre begge dele.

Med hensyn til mediernes form er der fra starten af 1990’erne og frem sket en kolossal vækst i mængden af medier; både i den forstand at teknisk set nye medier har fået en plads i medie billedet, mest markant IT og internettet, men også i den forstand at eksisterende medier som f.eks. radio og tv har diversificeret på en sådan måde, at udbuddet af radiokanaler (bl.a. ved hjælp af DAB-radio og internet) og tv-kanaler (bl.a. pga. kabel-tv) i dag er større en nogensinde før i historien. Blumler og Kavanagh taler om denne udvikling som en ”*centrifugal diversifikation*”, der betyder, at massepublikummets tidsalder er forbi. Med flere kanaler er der således mulighed for i stigende grad at ”skræddersy” den politiske kommunikation, så den ”passer til” forskellige aktører /identiteter, fysiske steder, tidsrum, mv. Denne udvikling har en række konsekvenser, som bl.a. er, at den: 1) skaber mulighed for tilpasse budskabet til publikummet, 2) (og omvendt) udvikle specialiserede kanaler /medier, som henvender sig til specielle grupper (efter interesser, etnicitet, etc.), 3) fragmenterer den politiske dagsordensfastsættelse, fordi mange aktører har mulighed for at komme til orde i mange kanaler, 4) skaber cyberpolitik, idet internettet nu bliver bærer af den politiske nyhedsstrøm på linie med andre medier. Hvad angår publikums modtagelse af den politiske kommunikation peger Blumler og Kavanagh på (op.cit.), at der er i færd med at ske en radikal segmentering af publikum. Eliten og massen ser, hører og læser i stigende grad forskellige nyheder gennem forskellige medier og kanaler, med potentielt uheldige konsekvenser for den politiske samtale og det (nationale) sociale og politiske fællesskab.

Med hensyn til mediernes indhold kan vi naturligvis ikke gå i detaljer med ændringerne i dette, men vi vil kort berøre hvilke betingelser de såkaldte massemedier (inkl. internettet) skaber for den politiske kommunikation (jf. også Torpes bidrag nedenfor). Disse betingelser er væsentlige at opholde sig ved, idet mere og mere af den politiske kommunikation foregår i medierne, igennem medierne og på mediernes betingelser. Man taler om, at politikken medialiseres.

Den politiske offentlighed, der skabes gennem massemedierne

(aviser, radio, tv og internet) er forskellig fra ansigt-til-ansigt offentligheden på to måder: 1) den information der frembringes er møntet på en i princippet ubestemt mængde potentielle modtagere og selv om informationen kan skræddersys til et bestemt publikum, kan man ikke (med undtagelse af internettet og betalingskanaler) afskære nogen fra at modtage informationen, 2) kommunikationsstrømmen har karakter af monolog (igen med internettet som en mulig undtagelse). Thompson (2001:98) taler om denne kommunikation som en *medieret kvasi-interaktion*, der knytter mennesker sammen i en særlig symbolsk udvekslingsproces, der er karakteriseret ved, at frembringelsen og modtagelsen af informationen er adskilt, og at det ikke er muligt at anvende samme symbolske cues (stemmeføring, kropssprog, mv.), som i en ansigt-til-ansigt dialog. Herudover er der det særlige ved telekommunikationsmedierne, at de skaber oplevelsen af en rumligt uafhængig samtidighed. Disse karakteristika giver telekommunikationsforaene tre kendetegn: a) de er ikke knyttet til bestemte lokaliteter i tid og rum, b) bortset fra internettet er de i princippet ikke-dialogbaserede og afsendere og modtagere af information indgår ikke i dialog med hinanden⁸, c) den offentlighed de skaber, kan ikke helt forudsiges eller kontrolleres. Specielt synligheden på tv eller internettet kan have uforudsete konsekvenser⁹.

Internettet: en ny politisk mulighedsstruktur?

Vi har ovenfor, i forbindelse med diskussionen af globalisering, kort berørt spørgsmålet om forskellige faktorerers betydning for globaliseringen. Vi så her, at både Held og Deibert er af den opfattelse, at moderne kommunikationssystemer, især internettet, er en vigtig katalysator for globaliseringens økonomiske, politiske og kulturelle aspekter. Præcis hvor stor en rolle teknologien spiller for samfundsudviklingen, eller hvordan teknologi og samfund i det hele taget spiller sammen, er en diskussion med lange rødder i teknologiteorien (se f.eks. Smith & Marx (eds.), 1994).

Vi skal her, inspireret af især Ian Hutchby og Ronald Deibert, gøre os til fortalere for et syn på IKT, som ser denne som en såkaldt "*kommunikativ mulighedsstruktur*" (communicative affordance"; Hutchby,

2001). Videnskabsteoretisk placerer denne tilgang sig mellem et teknologideterministisk og et socialkonstruktivistisk syn på teknologi, og indenfor det Deibert har kaldt "new medium theory". New medium theory ligger i forlængelse af den "klassiske" medium theory, hvis mest kendte teoretikere var Marshall McLuhan og Harold Adam Innis. Deres hovedsynspunkt var, at transformationen af grundlæggende information til viden ikke er en neutral proces. Mediet er aldrig neutralt, og spørgsmålet om, hvordan vi organiserer og transmitterer vores opfattelser og viden om verden har en kraftig effekt på, hvordan disse opfattelser bliver, og den måde vi ser verden på. McLuhan (2002[1964]: 7ff) opsummerede i kort form dette synspunkt i sit berømte diktum om, at: "The medium is the message". Deibert (1997) formulerer det på den måde, at forskellige kommunikationsmedier har en bestemt "logik" eller "natur"; ikke forstået på en deterministisk måde, men på den måde at de gør bestemte typer kommunikation nemmere eller sværere. Dette svarer til, at de har, hvad Hutchby kalder en kommunikativ mulighedsstruktur. Deibert er endvidere inde på det forhold, at især kommunikationsteknologi er et område, hvor teknologien kan have en meget stor betydning for de samfund, den opstår i, og radikalt påvirke de samtidige former for social og økonomisk organisering (op.cit.). (New) medium theory er derfor nødvendigvis *historisk* i sin tilgang og sammenligner forskellige mediemiljøer over tid, og ser på hvordan den givne kommunikationsteknologi har påvirket udviklingen af den politiske og sociale orden. Det er især Innis (1951), som gennem historiske studier af samspillet mellem medieform og samfundsorden har søgt at påvise, at denne interaktion skaber forskellige "bias", som påvirker både samfundets økonomiske fordelingsmekanismer såvel som dets kulturelle orientering og værdier. Dette gør forskellige medier bl.a. ved at skabe forskellige muligheder for monopoler på viden, og ved at de har en forskellig måde at strukturere relationer på i tid og rum.

Videnskabsteoretisk forsøger new medium theory at finde et ståsted i spændingsfeltet mellem teknologideterminisme og socialkonstruktivisme. Især Hutchby (op.cit.) foretager et opgør både med teknologideterminismen i alle dens varianter (Braverman, 1998,

[1974]; Toeffler, 1991; Poster, 2001, m.fl.) og med de forskellige varianter af teknologisk socialkonstruktivisme (Winner, 1986; Latour & Woolgar, 1979; Latour, 1999, m.fl.).

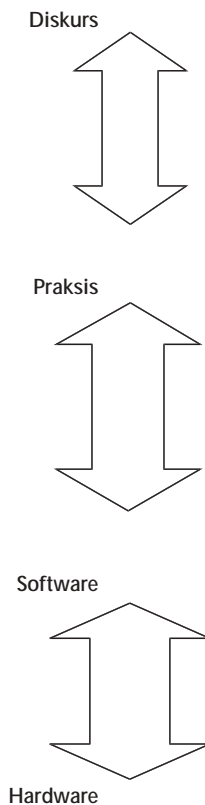
Vi skal ikke her gå i dybden med denne kritik, da en del af den er velkendt, men blot opholde os et øjeblik ved hans kritik af den teknologiske socialkonstruktivisme, da denne teknologiforståelse har haft stor betydning i den europæiske forskning i IKT gennem de seneste 10-15 år. Nogle af de førende fortalere for teknologisk socialkonstruktivisme har været Grint & Woolgar (1997) og Bijker (1995), og især førstnævnte har slået til lyd for en semiotisk tilgang til teknologi. Grint og Woolgar mener således ikke, at der er nogen iboende eller nødvendige træk ved bestemte teknologier, som gør at de får nogle bestemte sociale konsekvenser. De mener, at teknologier (teknologiske artefakter) kan læses som tekster, som er "skrevet" på en bestemt måde af deres udviklere, producenter og sælgere, og som i deres konkrete brug "læses" af deres brugere eller konsumenter. Fokus bliver herved på de diskurser, gennem hvilke teknologierne bliver til det "de er" på et givet tidspunkt og i en bestemt kontekst. Teknologierne har med andre ord ingen iboende egenskaber. De er bløde som smør, og hvad "de er" bliver et spørgsmål om, hvordan de italesættes.

Hutchby stiller imidlertid spørgsmålstegn ved, om det er rigtigt. Han mener, at der er grænser for, hvordan en given teknologi kan "læses", og taler i stedet om, at der er en "horisont af muligheder" (range of descriptions), som er begrænset af almindelige aktørers common sense forståelse af teknologien¹⁰. Det er i den forbindelse, at han taler om, at forskellige teknologier har forskellige "mulighedsstrukturer" (affordances), som begrænser den måde, de kan læses på. En frugtpresser, som er hans eksempel, har således et antal forskellige anvendelsesmuligheder, men kan naturligvis ikke anvendes eller omskrives til hvad som helst. Man kunne mene, at dette er at falde tilbage til en slags teknologideterministisk position, men heroverfor peger Hutchby på, at hans udgangspunkt er i praksiser. Frem for at fokusere på diskurserne om forskellige (kommunikations-)teknologier ønsker han at fokusere på, hvordan de fremmer eller begrænser bestemte former for interaktion mellem deltagerne¹¹. Med begrebet

”affordance” forsøger han med andre ord at begribe dels, hvorledes vores kommunikative praksiser konfigureres af kommunikationsteknologier, og dels hvordan disse teknologier frembringer nye identitetsformer – hvordan vi både skabes af, og selv er med til at skabe den givne kommunikationsteknologi.

Ser man specifikt på IKT som en kommunikativ mulighedsstruktur har Hoff & Bjerke (2004) forsøgt at illustrere samspillet mellem teknologi, praksis og diskurs ved hjælp af nedenstående figur.

Pilene opad skal læses som ”udgør grundlaget for”. Hardwaren udgør grundlaget for softwaren, softwaren udgør grundlaget for den

Hoff & Bjerke, 2004:36

Fig. 1.3: Samspillet mellem hardware, software, praksis og diskurs.

praktiske anvendelse af IKT, osv. Pilene nedad læses som "påvirker" eller "stiller krav til". Diskurserne i form af hegemonier stiller krav til praksiserne. Praksiserne stiller krav til softwaren, etc. Man kan sige, at figuren hermed opløser modsætningen mellem teknologideterminisme og socialkonstruktivisme, men mere korrekt er det nok at sige, at den demonstrerer nødvendigheden af at sætte teknologien ind i en historisk kontekst. På et givet tidspunkt t_0 , er det således ret indlysende, at den forhåndenværende teknologi (hardware/software) i høj grad er bestemmende for hvilke praksiser, det er muligt at understøtte eller udføre ved hjælp af teknologien, og hvilke diskurser der på baggrund heraf kan komme i spil. I det lidt længere tidsperspektiv, ved tiden t_1 , er der derimod i høj grad mulighed for at bestemte idéer eller holdninger til teknologianvendelsen (bestemte diskurser), og til hvilke praksiser man ønsker teknologien skal indgå i, stiller krav til udviklingen af software og hardware. Af samme grund er pilene i figuren gjort dobbelte, idet der er tale om en udvikling, som, set over tid, løber både "opad" og "nedad".

En måde at illustrere dette forhold på, er ved at se på den IKT, som indgår i forskellige politiske praksiser. En meget stor del af den tager således udgangspunkt i software, som anvendes meget generelt: f.eks. kontorpakker og e-mailprogrammer. Det betyder, at det potentiale for erstatning af menneskelig tænkning og praksis, som disse programmer indeholder, er af meget generel karakter, hvilket giver dem en drejning i retning af at understøtte og effektivisere allerede eksisterende politiske praksiser. Der er imidlertid også software under udvikling, som mere direkte tager sigte på at understøtte forskellige politiske praksiser: overvågningsprogrammer, organisationsprogrammer, content management systemer, etc. Eller rettere, disse programmer giver mulighed for tilpasninger til specifikke politiske formål. Der findes dog også programmer, der helt specifikt understøtter politiske praksiser, som f.eks. afstemningsprogrammer og debatmoduler (f.eks. danmarksidebatten.dk). Dermed stiller de politiske praksiser også krav til softwaren. Man kan altså sige, at på den ene side ændrer og overtager software- og hardware innovationer politiske praksiser, men på den anden side fremkommer innovationer

i og med, at de politiske praksiser stiller krav til udvikling og tilpasning af software.

I den samfundsvidenskabelige debat om informationssamfundet har der længe været en diskussion om, hvilke muligheder IKT giver for udvikling af nye politiske praksiser og for udvikling af demokratiet (Hoff (red.), 2004). I debatten kan man groft sagt skelne mellem "dystopister" og "utopister", hvor dystopisterne (Poster, 2001; Davies, 1996; Robins & Webster, 1999) især har hæftet sig ved de muligheder IKT giver for overvågning, censur og begrænsning af privatlivets fred og andre civile rettigheder, mens utopisterne især har hæftet sig ved de potentialer, som IKT efter deres opfattelse har med hensyn til udviklingen af et mere deltagesorienteret, egalitært og refleksivt demokrati (Hague & Loader, 1999). Disse potentialer er i litteraturen ofte beskrevet således (Hoff, Löfgren og Johansson, 1999): 1) *Øget interaktivitet mellem deltagerne*. I forhold til traditionelle massemedier (som tv og radio) skaber den ny teknologi en potentiel mulighed for interaktivitet mellem afsender og modtager. 2) *Indskrænkning af tid og rum*. Vores traditionelle opfattelse af tid og rum som noget bestemt forsvinder, når vi kommunikerer elektronisk. Tidsfaktoren spiller, med internettet, en betydelig mindre rolle, end den gør i traditionelle medier, og internettet ophæver også, i alt fald potentielt, sammenhængen mellem territoriet og politisk deltagelse. 3) *Nemmere og mere lige adgang til politiske processer*. Til forskel fra traditionelle medier er "almindelige menneskers" mulighed for at komme igennem med et budskab til et publikum betydelig større med moderne IKT. Ydermere bliver måden at kommunikere på mere egalitær, når den foregår elektronisk, hvor det ikke er muligt på forhånd at fastslå deltagerens alder, køn, hudfarve, status, mv. 4) *Alle-til-alle kommunikation*. Internettet lægger i princippet op til en alle-til-alle debat, hvor traditionelle massemedier er opbygget omkring en én-til-alle kommunikation. 5) *Nemmere kontrol over større mængder information*. I forhold til papirbaseret information er det med moderne IKT muligt at finde, lagre, systematisere, organisere og registrere store mængder informationer, således at man som borger kan få et betydeligt bedre politisk overblik end tidligere. 6) *Mulighed for både "broadcasting" og "narrowcasting"*.

Hvor IKT generelt egner sig godt til klassisk massekommunikation, så har man med mediet også mulighed for mere præcist at tilrettelægge og formidle informationer beregnet for særlige grupper af mennesker eller skabe lukkede debatfora og nyhedsgrupper om alverdens emner. 7) *Decentralisering af kontrollen med informationer*. Til forskel fra de traditionelle medier, hvor kontrollen med informationer ligger hos de store medieproducenter som f.eks. nationale eller multinationale tv-selskaber, kan man som privatperson eller organisation med moderne IKT forholdsvis nemt og billigt selv blive sin egen forlægger eller redaktør og nå ud med sit budskab til et publikum over hele verden.

Som det fremgår er disse demokratiske potentialer ved IKT i høj grad knyttet til nogle generelle egenskaber ved IKT, især internettet. Med vores udgangspunkt i new medium theory og i hvad Hoff & Bjerke (2004) har kaldt en "praksisorienteret konstruktivistisk teknologiforståelse" jf. figur 1.3 ovenfor¹², må vi imidlertid insistere på, at en analyse og vurdering af disse potentialer skal ske i en konkret tids/rumlig kontekst, og at der derfor absolut ikke er nogen garantier for, at potentialerne omsættes til praksiser og diskurser, der understøtter en demokratisk udvikling. Som Bjerke (2005) for nylig har påpeget, foregår der for øjeblikket globalt set en kamp om den fremtidige udvikling af IKT, hvor diskurser om sikkerhed, økonomi og demokrati strides om at blive hegemoniske. I lyset af "kampen mod terror" og kampen om at dominere softwareudviklingen, ser det ikke ud til, at demokratidiskursen står særlig stærkt (Hoff & Bjerke, 2005). Lidt anderledes ser det dog ud i en del af de cases, som behandles i denne bog, hvor der i alt fald i nogle kommuner og lokalområder synes at være både en vilje og en evne til at anvende IKT til at understøtte og udvikle demokratiske praksiser. Men samtidig viser nogle af casene dog også, at økonomiske og demokratiske diskurser ofte strides om at blive hegemoniske i den kommunale anvendelse af IKT, og at denne kamp ikke altid falder ud til demokratiets fordel (se f.eks. Stine Christensens bidrag).

De anvendte metoder

I de cases som beskrives og analyseres i denne bogs bidrag anvendes et meget bredt udsnit af samfundsvidenskabens metoder. Dette skyldes for det første, at der er tale om et relativt nyt forskningsfelt uden veletablerede metodiske greb, hvorfor mange af os har anset det for nødvendigt at anvende en flerhed af metoder for at være sikre på at opnå en tilfredsstillende besvarelse af de stillede forskningsspørgsmål. For det andet skyldes det, at der i nogle af de beskrevne forskningsprojekter arbejdes explorativt og i et enkelt projekt med aktions- og dialogforskning, hvilket også har nødvendiggjort stor metode-mæssig fleksibilitet.

Som nævnt indledningsvis er flere af de præsenterede projekter dele af et større, samlet forskningsprojekt, med et fælles forskningsdesign, hvorfor de også har anvendt relativt ensartede metoder. Disse projekter, som præsenteres i kapitlerne 2, 3, 4, 5 og 7, er et led i MODINETs forskningsprojekt om internet og demokrati. De resterende kapitler præsenterer også forskning, som er foretaget i MODINET-regi. Disse har blot ikke været en del af det kommunalt fokuserede internet og demokrati projekt. Internet og demokrati projektet har dels omfattet en landsdækkende repræsentativ spørgeskemaundersøgelse af danskernes brug af internet og andre medier sammenholdt med deres (øvrige) politiske deltagelse, som afrapporteres selvstændigt¹³, og dels særundersøgelser i tre udvalgte kommuner: Hals (i Nordjylland), Søllerød (nær København) og Odder (syd for Århus). Disse tre kommuner er udvalgt fordi de tilsammen repræsenterer en god spændvidde både geografisk, størrelsesmæssigt og med hensyn til indkomst og uddannelsesniveau. Hals er således en lille landkommune med et gennemsnitligt set lavt uddannelses- og indkomstniveau, Søllerød er en forstadskommune til København med ca. 31.000 indbyggere og et højt indkomst- og uddannelsesniveau, mens Odder placerer sig mellem disse to yderpunkter, og både størrelses-, uddannelses- og indkomstmæssigt er en dansk gennemsnitskommune. Hvad angår kommunernes ambitioner med hensyn til anvendelse af

IKT også i demokratisk øjemed, er kommunerne derimod ret ens. De må alle tre, på lidt forskellig vis, betegnes som frontløber-kommuner, der har gjort særlige indsatser for at bruge IKT på innovative måder i forhold til borgerne, og som er engageret i at udvikle IKT til demokratiske formål. Valget af de tre kommuner repræsenterer således et "most different case design" mht. socio-demografiske variable, hvilket skulle give gode muligheder for at belyse spørgsmålet om hvorvidt forskelle i borgernes uddannelses- og indkomstniveau, såvel som eventuelle forskelle i politisk kultur, i de udvalgte kommuner har betydning for borgernes anvendelse af IKT i demokratisk øjemed.

I de tre kommunestudier er der gennemført repræsentative spørgeskemaundersøgelser af kommunernes borgere enten postalt eller elektronisk eller begge dele. Herudover er der gennemført kvalitative interviews og/eller spørgeskemaundersøgelse af medlemmer af kommunalbestyrelse/byråd, og kvalitative interviews med forvaltningschefer, IT-chefer, IT-leverandører, webmastere, informationsmedarbejdere, institutionspersonale, medarbejdere på lokale medier, foreningsrepræsentanter, m.fl. Herudover er der i Hals og Odder også gennemført interviews med et antal "almindelige borgere", udvalgt på baggrund af deres deltagelse i spørgeskemaundersøgelsen. I to af de tre kommuner er der endvidere foretaget særskilte form- og indholdsanalyser af kommunikationen på kommunens hjemmeside eller lokale portaler, ligesom der er foretaget deltagerobservation ved forskellige borgermøder. Endelig er der i Odder kommune foretaget to fokusgruppinterviews vedrørende to særlige intense politiske debatter på kommunens hjemmeside, som er både lyd- og billeddokumenteret. Herudover har der i de tre kommunestudier været lejlighed til at præsentere og diskutere (del-)resultater med bl.a. lokale politikere. Feedback fra disse diskussioner og samtaler kan også betragtes som en del af datamaterialet.

I de to kapitler i bogen, som handler om de mere globale aspekter af den lokale anvendelse af IKT (kap. 8 & 9) er der anvendt nogenlunde samme metoder, som i kommunestudierne. I studiet af kommunernes deltagelse i transnationale netværk er der således gennem-

ført en telefonsurvey med (typisk) kommunaldirektører i de 79 største danske kommuner, opfølgende kvalitative interviews med særligt aktive kommuner og registrering af forskellige hjemmesider. I det kapitel, som handler om sociale bevægelers brug af nettet, er der især anvendt kvalitative interviews, registrering og analyse af forskellige hjemmesider samt deltagerobservation i form af deltagelse i forskellige møder i internationale fora.

I det bidrag, der handler om e-kvarterprojektet i forbindelse med kvarterløftprojektet Nørrebro Park i København (kapitel 6) er der anvendt en mere aktionspræget metodisk tilgang, idet forskergruppen selv har udviklet nogle IKT-baserede værktøjer, som led i byfornyelsen. Disse værktøjer er beskrevet nærmere nedenfor. Herudover er der, i lighed med de øvrige projekter gennemført analyser af forskellige lokale hjemmesider og interviews med nogle af byfornyelsens interessenter.

De enkelte bidrag

Jens Hoffs og Per Jauerts bidrag beskriver erfaringer fra Odder Kommune; en kommune der ofte har været anvendt i andre undersøgelser, da kommunen på mange parametre anses for at repræsentere et dansk gennemsnit (f.eks. vedrørende uddannelse, indkomst, politiske tilhørsforhold, etc.). I denne antologi kan erfaringerne fra Odder således holdes op mod de cases, der analyseres i andre bidrag; nemlig Søllerød Kommune i det nordsjællandske whiskybælte, landbrugskommunen Hals i Nordjylland, samt bydelen Nørrebro i Københavns Kommune. Bidraget undersøger hvordan forskellige politiske kommunikationsfora og medier fungerer som mødested mellem borgere og lokalpolitikere, og som forum for borgernes egne hverdagspolitiske diskussioner. Fokus er på de mere eller mindre eksplicite strategier, som hhv. borgere og politikere anvender for at komme til orde i især den offentlighed, der knytter sig til den kommunale anvendelse af internettet i den politiske kommunikation. Der stilles skarpt på det udbytte de forskellige aktører oplever ved denne netdeltagelse; bl.a.

om deltagelsen opleves at give politisk indflydelse, og om deltagelsen synes at øge personernes politiske kompetence, ressourcer og interesser, bl.a. ved at etablere nye typer af fællesskaber mellem borgerne.

En af grundene til, at disse spørgsmål er særlig interessante at undersøge i Odder er, at kommunen her har anvendt internettet særdeles aktivt både i en service- og en demokrati sammenhæng gennem oprettelse af en lokal portal (website) *oddernet.dk* med tilknyttet mulighed for borgerne til at oprette deres egne hjemmesider (*odderweb.dk*). Udmærkende træk ved sitet er desuden en journalistisk redigeret nyhedsdel og debatter, som lejlighedsvist har haft stor deltagelse. Den journalistisk redigerede nyhedsdel har rejst en debat om politikeres og embedsmænds muligheder for at styre nyhedsstrømmen, og det vises hvorledes kommunens bidrag til nyhedsstrømmen har rekonfigureret det lokale mediebillede. Kommunen er af borgere og politikere blevet accepteret som nyhedsleverandør på linie med andre medier, og en oprindelig "krig" mellem disse og kommunen er blevet erstattet med en form for arbejdsdeling og samarbejde.

I bidraget analyseres videre to netdebatter: én i forbindelse med strukturreformen og folkeafstemning om en eventuel sammenlægning med nabokommunerne, og én om en ny skolestruktur, hvor 7. klasserne blev flyttet fra landsbyskolerne ind til centralskolen i Odder by. Analysen af debatterne viser, at der med netdebatterne ikke alene er åbnet en ny kanal for politisk kommunikation, men også for politisk indflydelse. Dette kommer tydeligst frem i strukturdebatten, hvor den intense debat på Oddernettet tvang byrådets flertal til at ændre holdning og beslutte sig for at gennemføre en folkeafstemning. Herudover viste skoledebatten, at der med netdebatten åbnes et nyt forum for protest, der bedst sammenlignes med fremmødet til demonstrationer eller borgermøder. I skoledebatten skete der desuden det interessante, at forskellige former for auto-kommunikation voksede frem, som fungerede som en slags socialt "kit", der kunne bekræfte sammenhæng og sympati mellem dem, som var med i debatfællesskabet på samme side.

Som i Hoff & Jauerts kapitel er udgangspunktet i *Lars Torpes* bidrag spørgsmålet om internettets potentialer i forhold til en kom-

munal politisk offentlighed. Det empiriske udgangspunkt er her en række forsøg med digital kommunikation mellem politikere, borgere, brugere og foreningsmedlemmer, som gennemførtes i Hals kommune øst for Aalborg i perioden 2002 til 2004, som en del af Det Digitale Nordjylland, og to borgersurveys, som er gennemført i forbindelse hermed. I kapitlet spørges der til, om og i givet fald hvordan kommunikationen på nettet bidrager til at udvide den kommunalpolitiske offentlighed, og i forlængelse heraf, om der af denne kommunikation kan spores effekter på den lokalpolitiske menings- og policydannelse. Endelig forsøger Torpe, i lyset af de to første spørgsmål, at give en samlet vurdering af IKT's potentialer i relation til det lokale demokrati. Analysen viser, at de trykte medier fortsat har en noget stærkere placering i offentligheden end de internetbaserede medier, men også, at der faktisk er nogle demokratiske gevinster ved at bruge disse medier. For det første påvises det, at de elektroniske borgerfora er med til at udvide offentligheden, idet det ikke er helt de samme emner, som går igen i de forskellige medier. Og selv om det i stor udstrækning er de samme personer, der er aktive i de forskellige medier, så synes de elektroniske netfora at have en lavere tærskel for deltagelse end andre medier. For det andet indikerer analysen, at der er en vis – dog begrænset – afsmitning af den elektroniske debat på såvel policydannelse som meningsdannelse i kommunen. Endelig peger analysen på, at selvom der hos både politikere og borgere findes en betydelig skepsis med hensyn til internetmediets politiske gennemslagskraft, så må de effekter, der kan spores, tages som tegn på, at det er demokratisk meningsfuldt at åbne en ny kanal til dialog mellem borgere og politikere. Dette skyldes ikke mindst den helt lige adgang til debatfora, mv. og fraværet af filtre i den forbindelse.

Jens Ullrichs bidrag tager, i lighed med Lars Torpes, udgangspunkt i forsøgene med digital kommunikation i Hals kommune i forbindelse med Det Digitale Nordjylland. I dette bidrag ses der dog mere snævert på det dialogiske element i det kommunale demokrati, idet der fokuseres på en debat om den fremtidige kommunestruktur, som løb af stablen på Hals kommunes hjemmeside i perioden 1. januar til 1. maj 2004. Debatten analyseres først ud fra dens kvantitative dimen-

sioner, og der iagttages et relativt set højt aktivitetsniveau både mht. deltagerantal og antal postede indlæg. Der peges på fem grunde her til: a) debatten indgik i en flermedial strategi, som også inkluderede husstandsomdelte pjecer, mv., b) debattens tema berørte alle kommunens borgere, c) der eksisterede både blandt kommunens borgere og politikere reel uenighed om den bedste løsning for Hals kommune, d) den kommunale hjemmeside/portal er efterhånden kendt som en politisk offentlighed i kommunens demokratiske liv, og e) de folkevalgte politikere engagerede sig i debatten. Dernæst analyseres debattens processuelle dimension, som bedømmes ud fra en række vurderingskriterier udviklet med udgangspunkt i Habermas' forståelse af, hvordan den ideelle demokratiske samtale bør foregå. Det konkluderes, at debatten alt i alt har været et eksempel på, at internettet er anvendeligt i den lokale politiske proces. Debatten har således været saglig, den politiske argumentation har været i centrum, og tonen har været præget af tolerance og gensidig forståelse for og accept af, at politisk uenighed ikke nødvendigvis er ukonstruktiv for den demokratiske proces.

Leif Olsen og Olaf Riepers bidrag behandler Søllerød Kommunes brug af internettet til information, høring og debat med borgerne, og stiller spørgsmålet om, hvorvidt disse nye muligheder betyder, at det kommunale demokrati er på vej på nettet i kommunen, og hvad det i givet fald kommer til at betyde for det kommunale demokrati. Søllerød kommune er, som ovenfor nævnt, valgt som case ud fra den betragtning, at både kommunen og dens borgere har særligt gode forudsætninger for at gøre brug af internettets muligheder, og er i den forstand en såkaldt "kritisk case". Til analyse af det rejste spørgsmål udvikles fire modeller, der sætter fokus på kommunens brug af internettet til henholdsvis information, dialog, høring og afstemninger samt som vært for borgergrupperes aktiviteter på nettet. De første tre af disse modeller anvendes til at strukturere analysen af det indsamlede datamateriale, da den sidste model ikke anvendes i Søllerød. Resultaterne af analysen viser overordnet set, at brugen af nettet ikke har betydet de store omvæltninger i kommunalpolitikken i Søllerød. Indtil videre er det et mindretal af borgerne, der gør brug af de nye

modeller, hvilket ikke modsvarer de høje forventninger til de nye medier hos både borgere, politikere og embedsfolk. Udviklingen af den politiske debat på hjemmesiden har indtil videre været meget begrænset og præget af få deltagende borgere. Dialogen i debatterne har været mangelfuld, når det gælder argumenterende diskussion af politiske spørgsmål, og det samme er tilfældet med de kommunalt igangsatte høringer. Da der ikke skulle være økonomiske, tekniske eller uddannelsesmæssige barrierer i vejen for udviklingen i Søllerød, peges i stedet på barrierer knyttet til den kommunalpolitiske tradition og borgernes beskedne forventninger til at deltage i kommunalpolitikken mellem valgene, som mulige forklaringer på den lave politiske deltagelse på nettet. I forlængelse heraf peges der også på, at fokuseringen på og styrken i det serviceorienterede element i Søllerød Kommunes udbygning af sin hjemmeside på sigt risikerer at rangere de demokratiske elementer ud på et sidespor, hvilket vurderes som en uheldig udvikling.

Kresten Storgaard og Steen Holmgrens bidrag gennemgår og analyserer erfaringerne fra et projekt, e-kvarterprojektet, som har handlet om anvendelse af IKT til at forbedre deltagelsen i et byfornyelsesprojekt; nemlig kvarterløftprojektet Nørrebro Park i København. Parallelt med kvarterløftprojektet har en forskergruppe således dels selv udviklet nogle IKT-baserede værktøjer, som led i byfornyelsen, og dels analyseret effekterne af brugen af disse værktøjer på især borgerdeltagelse, dialogen mellem byfornyelsens interessenter (borgere, forvaltere, developere, politikere, m.fl.) og relationerne mellem dem. De konkrete IKT-værktøjer, der er blevet udviklet og anvendt har været en hjemmeside, fotosafarier, hvor bl.a. børn har fotograferet de bedste og værste steder i deres kvarter, 3 D modellering af bykvarteret, hvor forslag om forskønnelsesprojekter er blevet illustreret ved hjælp af 3 D modeller og endelig en interaktiv 3 D model af den del af Nørrebro Park, hvor de Kulturelle Markedsdage blev afholdt i august 2003. Her kunne man i en virtuel, såkaldt flerbrugerverden, som avatar (virtuel person) være til stede og gå rundt i parken og besøge dens informationsboder. Med hensyn til borgerdeltagelse viser analysen af dette pilotprojekt, at internettet og hjemmesiden kan

bidrage til at øge gennemskueligheden og adgangen til data vedr. projektet. Dette er især en fordel for de, der ikke er så aktive i de nedsatte arbejdsgrupper. De kan hurtigt komme på omgangshøjde, og nettet lukker dermed op for en deltagelsesform, som Storgaard og Holmgren kalder "instant participation". Netdebatterne aktiverer ikke særlig mange, men til gengæld synes anvendelse af de nye mediers visualiseringsmuligheder at henvende sig til og inddrage nye grupper af aktører, som f.eks. børn og handicappede. Hvad angår dialogen mellem byfornyelsens interessenter er det også 3 D-mediet, der bidrager med noget nyt, idet dets visualisering af muligheder synes at have potentialet til at få interessenterne til at mødes i dialog omkring meget konkrete løsningsforslag. Deltagernes fokusering på politiske tilhørsforhold og overordnede interesser træder i baggrunden, mens mediet styrker dannelsen af fælles visioner og forslag. Med hensyn til relationerne mellem byfornyelsens interessenter synes igen især anvendelsen af 3 D teknologien at lægge op til et intensiveret samarbejde mellem private investorer og beboere, mens de offentlige aktører ikke synes særligt interesserede i at dyrke de nye kollaborative fora. Dette kan ses som et demokratisk problem, idet man så risikerer, at det alene bliver de private aktører, der "sidder på" og anvender den retorisk stærke 3 D teknologi. Også med hensyn til arbejdet i arbejdsgrupper giver den anvendte teknologi nye muligheder for samarbejdsrelationer, idet den giver bedre muligheder for at "de vedholdende" (aktive) kan invitere og indhente viden, vurdering og forslag fra "de måske aktive" (ad hoc-aktivisterne). Endelig kan teknologien bidrage til at der sker en (yderligere) opbygning af social kapital i området ved at indhente vurderinger og forslag fra "de potentielle" – børn, unge, handicappede og andre, der normalt ikke inddrages i byfornyelsen.

Stine Christensens bidrag tager, som Olsen og Riepers, udgangspunkt i digitaliseringsprocesserne i Søllerød kommune. I modsætning til Olsen og Rieper, som fokuserer på kommunens hjemmeside og centrale e-services, er fokus her først og fremmest på de kommunale institutioner og på udbredelsen af digitale services til kommunens borgere. Bidraget beskriver og diskuterer den digitale udvik-

lingsproces på institutionsområdet i kommunen på det organisatoriske plan i forhold til den udviklingslogik, der synes at være valgt politisk og administrativt. Det beskrives, hvorledes arbejdet med digitaliseringen organiseres, og hvordan kompetenceudviklingen i institutionerne håndteres. Desuden diskuteres betydningen af den digitale udvikling på institutionsområdet for kommunens ansatte, politikere og borgere, herunder betydningen for leveringen af kommunale services. Endelig beskriver artiklen borgernes forventninger til og brug af institutionshjemmesider, og hvorvidt brugen af institutionshjemmesider spiller ind i forhold til brug af kommunens hjemmesidefaciliteter samt den demokratiske brug af internettet. I modsætning til en undersøgelse foretaget i 2004 af Kim Viborg Andersen, som konkluderede, at digitaliseringen er gået i en lang bue uden om de kommunale institutioner, tegner resultaterne fra Søllerød et billede af en lokal udviklingslogik, hvor der nu arbejdes med digitalisering af institutionerne, efter at digitaliseringen af rådhuset har nået en høj grad af "modenhed". Denne udvikling har betydet en bedre informationsudveksling internt i kommunen og mellem kommunen og institutionerne. Kommunikationen er blevet tættere og mere direkte; både imellem og på tværs af det politiske, det centraladministrative og det institutionelle niveau, hvilket har medført et generelt højet informationsniveau blandt kommunens ansatte på alle niveauer. For borgerne har den digitale udvikling betydet en udvidelse af de kommunale services også på institutionsniveau, og analysen viser endvidere en spillover-effekt i forhold til brugere af institutionshjemmesider og kommunens hjemmeside (www.søllerød.dk). De borgere, der har prøvet at anvende en institutionshjemmeside anvender således i højere grad kommunens hjemmeside og de informationer og service-tilbud, der er tilgængelige der.

Dorte Salskov-Iversen ser på danske kommuners anvendelse af nettet i en international sammenhæng. Kommunerne deltager i stigende grad i ikke-statslige internationale netværk, og skaber på denne måde en ny type af transnationalt samvirke. Artiklen belyser dels de danske kommuners deltagelse i disse internationale samarbejder, dels belyses hvilken form for styring og indflydelse, der følger i kølvandet på det-

te samarbejde. Artiklen bygger på en telefonsurvey til landets 79 største kommuner, samt på opfølgende intensive interview med nogle af de mest aktive kommuner. Undersøgelsen viser, at en tredjedel af kommunerne anser det internationale samarbejde som et strategisk anliggende, hvor de genererer og overfører viden, der er med til at sætte dagsordenen i kommunen – både i forvaltning og i forholdet til borgerne, ligesom arbejdet kan omsættes i symbolsk politisk kapital, der styrker både omdømme og identitet. Til gengæld er der sjældent et direkte økonomisk incitament til at indgå i samarbejdet, om end man gerne deltager i f.eks. EU finansierede projekter, men de er få og ofte vanskelige at blive inddraget i. Interviewene viser at netværkerne ofte opstår ud fra tilfældigheder og individuelle kontakter, mere end de opstår som egentlige politiske strategiske satsninger. Det er til gengæld et indhold de får undervejs. Denne form for internationalt samarbejde kalder Salskov-Iversen for *globalisering fra neden* og for *hverdagsglobalisering*. I et afsnit perspektiveres resultaterne i forhold til den internationale diskussion om transnationale koblinger og de styringsformer der fremkommer hermed. Der er tale om "blød magt" og "regulering via information". Disse netværker synes ikke særligt målrettede, de er ofte fluktuerende og skiftende i fokus og medlemskare, men faktisk har de stor betydning for gennemsættelse af koncepter og betragtningsmåder i relation til policy og styring i netværkssamfundet. En form for styring "at a distance", hvor kommunerne selv er med til at sætte den internationale dagsorden og dermed skabe den virkelighed, de herefter selv må agere i.

I *Bolette Møller Christensens* bidrag flyttes fokus fra de traditionelle politiske institutioner og fra den kommunale organisation, til de frivillige sociale bevægelser, der godt nok er lokalt forankrede, men som har et globalt sigte og som indgår i globale netværker. Med empirisk udgangspunkt i danske bevægelser beskriver hun, hvorledes de nye bevægelser anvender de nye medier, og hvilken betydning især internettet får for disse bevægelsers dannelse, identitet, rekruttering og gennemførelse af aktioner og politik. Først leverer hun en analyse af de nye sociale globalt orienterede bevægelser. Under overskriften "Mangfoldighedens dialektikker" søges de ny bevægelser karakteri-

seret i forhold til industrisamfundets gamle politiske bevægelser og de protestbevægelser, der opstod før og efter Vietnam-krigen. I modsætning til disse er de nye globale bevægelser i langt højere grad (igen) rettet mod den globale økonomiske undertrykkelse; de har en flad organisationsstruktur, og der er en mangfoldighed i både mål og strategier. Herefter sættes fokus på relationerne mellem netværkernes aktører. Netværkerne er emergente og labile. De personbårne netværk er af afgørende betydning, men de enkelte personer og grupperinger kan indgå i mange forskellige netværk. Netværker kan ikke træffe beslutninger, som er bindende for den enkelte, men netværker kan bruges til formidling mellem potentielle aktører og grupperinger af aktører. Netværksrelationer har ikke nogen stabil karakter. Det er en dynamisk og ustabil form for forbindelse mellem aktører. Herefter sættes fokus på hvorledes globalt orienterede nationalt baserede bevægelser med særligt fokus på Nørrebro rent faktisk agerer og anvender de nye medier, internt og i forhold til omverdenen. Bevægelserne bruger de nye medier offensivt i forhold til at skabe kontakt mellem medlemmer både i form af mailinglister og hjemmesider. Hertil kommer en aktiv anvendelse af sms'er, når der skal ske hurtig mobilisering. Men den personlige kommunikation er stadig af afgørende betydning, ikke mindst når det handler om fastlæggelse af kontroversielle strategier. Bolette Møller Christensen mener ikke, at den nye teknologi repræsenterer et paradigmeskift, men understreger at den bruges dygtigt til at understøtte netværksorganiseringen. Den nye teknologi gør det så at sige muligt, at den amorfe og labile struktur, med fluktuationer i mål og ustabilitet i tilslutning, der kendetegner de nye bevægelser, alligevel kan resultere i effektive indsatsformer, der kan have en betydende politisk effekt. Denne kan aflæses gennem både snævre aktioner, brede demonstrationer eller ved at temaer sættes på den offentlige dagsorden via omtalen i medier; en proces, der er ganske parallelt til den "bløde magt" og styring "at a distance", som beskrives af Salskov-Iversen. Men til trods for den aktive anvendelse af de nye medier er den personlige kontakt stadig af essentiel betydning. Den kropslige kommunikation synes af afgørende betydning for dannelse af den eksistentielle tillid mellem

personer, som ligger bag den enkeltes indsats i grupperinger og netværker.

Sammenfatning

Antologiens bidrag giver tilsammen et omfattende, nuanceret og broget billede af hvad anvendelsen af informations- og kommunikationsteknologien har betydet for de kommunale eller lokalt forankrede offentligheder og den politiske kommunikation. På trods af mangfoldigheden tegner der sig alligevel nogle hovedkonklusioner; både hvad angår den politiske offentligheds karakter og de demokratiske konsekvenser af udviklingen.

Hvad angår den eller de politiske (del-)offentligheds karakter, kan man for det første konstatere, at anvendelsen af IKT, især i kraft af kommunale hjemmesider og/eller portaler, har skabt *nye kommunikationskanaler* mellem borgere og politikere i kraft af en række funktionaliteter. Det drejer sig især om: 1) nyheder, som f.eks. i Odder, hvor den kommunale hjemmeside er blevet et nyhedsmedium på linie med lokalaviserne, 2) debatter, hvor der i forskellige bidrag i bogen er adskillige eksempler på vellykkede debatter på de kommunale hjemmesider/portaler om væsentlige kommunalpolitiske spørgsmål, 3) de kollaborative 3 D-værktøjer, som beskrives i Storgaard og Holmgrens bidrag, og 4) e-services, som udover at løse rent praktiske problemer for borgerne, synes at føre en øget aktivitet og dialog med sig især på institutionsniveauet.

For det andet kan man konstatere, at denne udvikling har medvirket til at *ændre den politiske offentlighed* i kommunerne på en række punkter. Anvendelsen af de nye kommunikationskanaler har således medvirket til at: 1) bringe nye emner ind i kommunalpolitikken, som illustreret i f.eks. Lars Torpes bidrag. Udviklingen påvirker altså den politiske dagsorden, men i hvilket omfang det også har betydet en ændret kommunal politik eller politisk prioritering er mere usikkert. Jens Hoff & Per Jauerts analyse af strukturdebatten i Odder peger dog på, at der kan være ret vidtrækkende konsekvenser af debatter på de

kommunale portaler. 2) øge informationsniveauet. Kommunale nyheder, byrådsreferater og -dagsordener og åbne postlister på nettet medvirker til at "åbne" både den lokale politik og administration for borgerne. Det samme gælder hjemmesiden for de arbejdsgrupper, som Storgaard og Holmgren ser på i Nørrebro Park kvarterløftet, hvor hjemmesiden både giver "de måske aktive" bedre mulighed for hurtigt at komme a jour med "de meget aktive", og samtidigt giver "de meget aktive" mulighed for hurtigt at indhente viden, vurderinger og forslag fra både de "måske aktive" og "de potentielle"; dvs. de grupper, der normalt ikke inddrages eller deltager. 3) rekonfigurere den lokale politiske offentlighed. Dette sker f.eks. gennem den øgede anvendelse af kommunale hjemmesider som et nyhedsmedium, hvilket kan ske både i konkurrence og i samarbejde med andre lokale medier, således som f.eks. Hoff & Jauert beskriver det. Med hensyn til de demokratiske konsekvenser af denne forøgelse af de politiske kommunikationskanaler og den ændring af offentligheden, som aktiviteten i disse kanaler har ført med sig, er der rejst væsentlige demokratiske spørgsmål i denne antologi, som f.eks.: har udviklingen givet nye indflydelsesmuligheder for borgerne, og kan man konstatere politiske effekter heraf? Har udviklingen bragt nye grupper ind i politik? Har udviklingen øget ligheden i den politiske deltagelse? Er deltagelsen i de nye kanaler gået ud over anden politisk deltagelse?

På baggrund af vores casestudier kan vi naturligvis kun præsentere delvise og ufuldstændige svar på disse spørgsmål, men de analyser, vi har lavet, synes ret entydigt at pege i følgende retning: 1) de nye kanaler har givet nye indflydelsesmuligheder for borgerne. Effekten på den førte politik kan ind i mellem være svær at aflæse, men det store skift ligger i, at de lokale politikere nu både tager f.eks. netdebatterne alvorligt, selv i varierende udstrækning deltager i dem, og lader de synspunkter, der kommer frem i dem indgå i deres politiske overvejelser. Det samme gælder de forvaltere, der indgår i dialog med borgerne gennem de nye kanaler, 2) de nye kanaler har mindsket barrieren for politisk deltagelse, hvilket har betydet, at nye grupper er blevet politisk aktive. Majoriteten af dem, der deltager, kan dog stadig betegnes som "Tordenskjolds soldater", 3) der er en ulighed i del-

tagelsen gennem de nye kanaler; både socialt og politisk. Denne ulighed er dog ikke større end i andre former for politisk deltagelse; snarere tværtimod.

Går man fra borger- til brugerdeltagelsen ser man også her et billede af en udvikling, hvor de kommunale serviceudbud, der formidles via nettet, synes at fremme brugernes deltagelse og kommunikation med især de kommunale institutioner. Brugerne synes ved hjælp af hjemmesider, e-mails, mv. at komme tættere på den enkelte institution, og derved også at få en større indflydelse på den service, som vedkommende, og muligvis også andre brugere, modtager.

Alt i alt tegner der sig altså et billede, hvor de nye digitale kommunikationskanaler og de ændringer af offentligheden, som vi har skitseret ovenfor, synes at fremme de demokratimodeller vi har kaldt det deliberative demokrati og forbrugerdemokratiet. Hvilke af netværkssamfundets demokratimodeller, der fremmes af den udvikling vi har beskrevet er mere tvivlsomt. På den ene side har vi, i f.eks. Salsskov-Iversens bidrag set, at nettet kan bruges til udøvelse af "blød magt" og "steering at a distance", hvor det især er en politisk ledelse eller elite, der ved hjælp af de nye teknologiske muligheder bliver i stand til at deltage i udformningen af en transnational politisk styringsdiskurs. På den anden side har vi også set, i f.eks. Christensens bidrag, at sociale bevægelser anvender nettet offensivt til at få forskellige temaer sat på den politiske dagsorden. De netværker, der beskrives, er fluktuerende både med hensyn til sigte og opslutning, men når der vindes genklang globalt set, kan budskaberne få stor effekt. Både demo-elitistiske og netværksdemokratiske tendenser synes således at kunne styrkes gennem anvendelse af de nye kommunikationsredskaber, og hvor vægten kommer til at ligge synes at afhænge af de beslutninger, der tages af politikere, forvaltere og borgere når det drejer sig om udvikling og brug af redskaberne.

Noter

- 1 I de "monologiske" massemedier, som f.eks. tv og radio, er spørgsmålet

om repræsentation et spørgsmål om hvilke synspunkter eller interesser journalisten eller redaktionen vælger at prioritere og italesætte i artiklen/indslaget/ programmet. Dvs. at der sker en slags repræsentation pr. stedfortræder. Det er dette forhold, som f.eks. Derrida (1997) har karakteriseret som, at en person eller en gruppe er tilstede i mediet gennem en "absent presence". En anden måde at formulere dette synspunkt på, er ved at sige, at medierne er med til aktivt at konstruere bestemte sammenhænge eller modsætninger mellem interesser, personer/grupper og publikum, og på den måde bliver bærere af bestemte diskurser vedrørende forskellige emner. Med hensyn til et mere interaktivt medium som f.eks. internettet stiller forholdene sig lidt anderledes, idet publikum her i højere grad bliver medkonstruktører af diskurserne.

- 2 Vi noterer her, at denne tankegang er meget tæt på dele af diskursteoriens tanker omkring hvordan hegemonier etableres. Se f.eks. Laclau og Mouffe 1985.
- 3 Denne forståelse af politik eller det politiske stammer fra Easton (1971[1953]). Man kunne præcisere definitionen af politisk kommunikation ved at sige, at det er kommunikation, som retter sig mod autoritet. En så kondenseret definition ville imidlertid gøre det nødvendigt at præcisere (hvad der også er fornuftigt her), at autoriteter ikke kun behøver at være stater, kommunalbestyrelser og lignende offentlige myndigheder, men også kan være andre institutioner, hvis kompetencer og beslutninger ses som autoritative (legitime) indenfor et bestemt "samfund" (som kan være et større eller mindre fællesskab). Der findes naturligvis også andre definitioner af politisk kommunikation; se f.eks. McNair 2002 eller Denton & Woodward 1990, men disse definitioner rummes i det store hele af vores definition.
- 4 Politisk kommunikation kan selvfølgelig også finde sted i rum, som ikke er offentlige. Det er dog svært (jf. nedenfor) at forestille sig en kommunikation om autoritative løsninger af fælles anliggender, som ikke har en eller anden form for offentlighed, være den sig nok så begrænset eller elitær, omkring sig. Spørgsmålet om offentlighed i denne forbindelse er således ikke et spørgsmål om enten/eller, men et gradsspørgsmål, hvor graden af offentlighed kan vurderes ud fra f.eks. Habermas' opfattelse af offentligheden som en i princippet inklusiv (åben) og egalitær sfære.

- 5 Men vi ved alle, at opfattelsen af hvem demos bør omfatte har varieret kraftigt over tid; fra det Atheniensiske demokratis besiddende mænd til gradvis også at inkludere kvinder, ejendomsløse, socialt marginaliserede, etc. I dag synes kampen at stå om, på hvilke betingelser flygtninge og indvandrere kan inkluderes i et sådant demos.
- 6 Herudover er der naturligvis en række særlige danske forhold, som betinger den udvikling vi har fået her i landet. Her tænkes f.eks. på krav om inddragelse af beboere i byfornyelsen, krav om inddragelse af frivillige organisationer i kommunernes sociale arbejde (ServiceLOVEN), inddragelse af forældre i styringen af skoler og daginstitutioner, etc.
- 7 Sørensen & Torfing har i en ny bog (2005) bl.a. beskæftiget sig med forskellige demokratiteoretiske forståelser af netværkssamfundets udfordringer. De taler her om 4 forskellige typer af såkaldt "post-liberale" demokratiteorier (ibid:147ff).
- 8 Dette karakteristikon er i færd med at ændres i kraft af den hastige fremvækst af formater som talk-shows, phone-in's, åbning af studier for fax, e-mails, sms'er, studiepaneler, borgerpaneler, elektroniske town meetings, etc.
- 9 Et eksempel herpå er offentliggørelsen af billederne fra Abu Ghraib fængslet i Irak på internettet. Gennem denne offentliggørelse mistede det amerikanske militær i høj grad kontrollen med begivenhedernes videre udvikling.
- 10 Hutchby synes ikke at være opmærksom på, at "almindelige aktørers common sense forståelse af teknologien" også kan ses som en diskurs, og at teknologiens "horisont af muligheder" således også kan siges at være diskursivt bestemt.
- 11 Denne forståelse af teknologi er helt i overensstemmelse med den, der lanceres i Hoff, Horrocks & Tops (eds.) 2000, hvor fokus også er på de (politiske) praksiser, som understøttes eller erstattes af bestemt IKT, og hvor disse omtales som "technologically mediated innovations in political practices" eller TMIPPs.
- 12 For en uddybning af denne tilgang; se Hoff & Bjerke, 2004:31ff.
- 13 Resultaterne fra den landsdækkende spørgeskemaundersøgelse er dels afrapporteret i Jens Hoff & Rasmus Andersen: "Mediebrug og politisk deltagelse i Danmark. Landsundersøgelsen 2003/2004". MODINET Wor-

king Paper (udkommer sommer 2005), som er en mere "teknisk" betonet rapport, og dels i en bog ved Jens Hoff, som udkommer ultimo 2005.

Litteratur

- Barnett, C. (2003). *Culture and Democracy*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Bang, H. (2001). Kulturstyring gennem borgerinddragelse. In P. Andersen (red.), *Bydelsrådet: gjorde det en forskel?* Indre Nørrebro Bydelsråd: København, 133-45.
- Bang, H. & Hoff, J. (2002). *Kvarterløft: Udviklingspolitik som kulturstyring og nærdeltagelse*. COS-rapport nr. 1/2002. København.
- Bang, H., Dyrberg, T. & Hoff, J. (2005) (red.). *Magtens nye ansigt. Netværkspolitik, kulturstyring og ny elitisme*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Bijker, W.E. (1995). *Of Bicycles, Bakelites and Bulbs: Towards a Theory of Sociotechnical Change*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Bjerke, F. (2005). Hensidiges sikkerhedsdispositivet – om cyberspaces konsekvenser for netværk, sikkerhed og magt. *Politik, nr. 1, Årgang 8*, 45-58.
- Blumler, J.G. & Kavanagh, D. (1999). The Third Age of Political Communication: Influences and Features. *Political Communication* 16, 209-230.
- Braverman, H. (1998 [1974]). *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. London: Monthly Review Press.
- Calhoun, C. (1992). *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. London: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2003). *Internetgalaksen*. Århus: Systime.
- Dahl, R.A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven and London: Yale University Press.
- Davies, S. (1996). *Big Brother: Britain's Web of Surveillance and the New Technological Order*. London: Pan Books.
- Deibert, R.J. (1997). *Parchment, Printing and Hypermedia*. New York: Columbia University Press.

- Deibert, R.J. (2000). International Plug 'n Play? Citizen Activism, the Internet and Global Public Policy. *International Studies Perspectives* (2000) 1, 255-272.
- Deibert, R.J. (2003). *Black Code: Censorship, Surveillance, and the Militarization of Cyberspace*. Paper prepared for the International Studies Association Conference, Portland, USA, February 9, 2003.
- Denton, R.E. & Woodward, C.G. (1990). *Political Communication in America*. New York: Praeger.
- Derrida, J. (1997). *The Politics of Friendship*. London: Verso.
- Easton, D. (1971 [1953]). *The Political System*. New York: Alfred A. Knopf.
- Etzioni-Halevy, E. (1999). Elites, inequality and the quality of democracy in ultramodern society. *International Review of Sociology – Revue internationale de sociologi*, 9 (2), 239-250.
- Finneman, N.O. (2003). Netværk, medier og identitet. In Quortrup, Lars m.fl.: *Temanummer: Netværksbegrebet og netværkssamfundet*, Working Paper No 4. København: Modinet.
- Fraser, N. (1997). *Justice Interruptus*. London: Routledge.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Grint, K. & Woolgar, S. (1997). *The Machine at Work: Technology, Work and Organization*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Habermas, J. (1976 [1962]). *Borgerlig offentlighed*. København: Fremad.
- Habermas, J. (1985 [1981]). *Theorie des Kommunikativen Handelns. Band 1 & 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2001). *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Hague, B.N. & Loader, B.D. (1999) (eds.). *Digital Democracy. Discourse and Decision Making in the Information Age*. London & New York: Routledge.
- Held, D. (1987). *Models of Democracy*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999). *Global Transformations*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Held, D. & McGrew, A. (2002) (eds.). *Governing Globalisation*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hoff, J., Löfgren, K. & Johansson, S. (1999). *Internet og demokrati. Erfaringer fra kommunalvalget 1997*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

- Hoff, J., Horrocks, I. & Tops, P. (2000) (eds.). *Democratic Governance and New Technology. Technologically mediated innovations in political practice in Western Europe*. London & New York: Routledge.
- Hoff, J. & Bjerke, F. (2004). Politik, magt og demokrati i informationssamfundet. En teoretisk ramme. In Jens Hoff (red.), *Danmark som informationssamfund. Muligheder og barrierer for politik og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 22-70.
- Hoff, J. & Bjerke, F. (2005). Fences and gates in cyberspace: Is the Internet becoming a threat to democracy? *Information Polity 10* (2005), 1-11.
- Hoff, J. & Andersen, R.K. (2005). *Mediebrug og politisk deltagelse i Danmark. Landsundersøgelsen 2003/2004*. Modinet Working Paper (under udgivelse).
- Hutchby, I. (2001). *Conversation and Technology. From the Telephone to the Internet*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Innis, H.A. (1951). *The Bias of Communications*. Toronto: Toronto University Press.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Latour, B. (1999). *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B. & Woolgar, S. (1979). *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage Publications.
- Loftager, J. (2004). *Politisk offentlighed og demokrati i Danmark*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- McLuhan, M. (2002 [1964]). *Understanding Media*. London: Routledge.
- McNair, B. (2002). *An Introduction to Political Communication*. London: Routledge.
- Mulhall, S. & Swift, A.(1996). *Liberals & Communitarians*. Cambridge, UK: Blackwell Publishers.
- Oldfield, A. (1990). *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*. London: Routledge.
- Olsen, J. P. (1990). *Demokrati på svenska*. Stockholm: Carlssons.
- Pedersen, O. K. m.fl. (1994). *Demokratiets lette tilstand*. København: Fremad.
- Poster, M. (2001). *What's the Matter With the Internet?* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Robins, K. & Webster, F. (1999). *Times of the Technoculture*. London: Routledge.

- Smith, M. R. & Marx, L. (1994) (eds.). *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Sørensen, E. & Torfing, J. (2000). *Skanderborg på landkortet*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Sørensen, E. & Torfing, J. (2005). *Netværksstyring – fra government til governance*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Thompson, J. B. (2001). *Medierne og moderniteten. En samfundsteori om medierne*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Toeffler, A. (1981). *Den Tredje Bølge*. København: Erichsen.
- Torpe, L., Nielsen, J. & Ulrich, J. (2005). *Demokrati på nettet – offentlighed, deltagelse og digital kommunikation*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Winner, L. (1986). *The whale and the reactor*. Chicago & London: University of Chicago Press.